

Ιωάννα Στεριώτου

Οι μετακινήσεις των στρατιωτικών μηχανικών στην υπηρεσία της Βενετίας από το «Βασίλειο της Κρήτης» σε άλλα φρούρια του ελληνικού χώρου (16ος-17ος αι.)

ABSTRACT

THE MOVEMENTS OF THE MILITARY ENGINEERS IN THE SERVICE OF THE REPUBLIC OF VENICE FROM THE "KINGDOM OF CRETE" TO OTHER FORTRESSES OF GREEK REGIONS (16TH-17TH C.)

During the long period of the sovereignty of the Republic of Venice in Greek regions and during a series of wars between Venice and the Ottoman Empire, the military engineers who worked in the service of Venice, followed the Venetian troops. They programmed and projected additional works in existed fortifications or new ones, participating also in many sieges. Through their work it is interesting to research the bigger or smaller technical, defensive works, carried out from the 16th till the 17th centuries. The main database for this research is always the manuscripts (technical reports and designs) existed in the State Archives and the Libraries of Venice.

The military engineers, who passed and worked mainly in Crete, and also in Corfu and other city-ports of the Greek regions under the dominion of Venice, played the most significant role. They were personalities and protagonists in the field of the military architecture in Italy and also in Europe, mainly during the 17th century. Their contribution to the evolution of the fortified techniques and the development of the fortresses with bastions, exactly the same period, was decisive not only in the State of Venice, or the Italian peninsula, but also in the entire Europe.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Giano da Campofregoso, Gabriele Tadino da Martinengo, Michele Sanmicheli, Gian Girolamo Sanmicheli, Zuanne Magagnatto, Giulio Savorgnano, Bonaiuto Lorini, Latino Orsini ή Orsini di Lamentana, Sforza Pallavicini, Girolamo Martinengo, Nestore Martinengo, Francesco Basilicata, Filippo Besseti di Verneda, Francesco de Wert, Nicolò Zeno

Σε ολόκληρη την μακρά περίοδο της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας στον ελληνικό χώρο και κατά τη διάρκεια των μακροχρόνιων βενετο-τουρκικών πολέμων οι στρατιωτικοί μηχανικοί που υπηρέτησαν τη Βενετία ακολούθησαν πιστά τις μετακινήσεις του βενετικού στρατού, προγραμμάτισαν και σχεδίασαν βελτιώσεις στις υπάρχουσες οχυρώσεις, επέβλεψαν την κατασκευή νέων ή και προσθηκών, για να καλύψουν τις αμυντικές ανάγκες συγκεκριμένων φρουρίων και συμμετείχαν σε πολλές πολιορκίες (Ιωάννα Στεριώτου, 1992, 84-85, 134, Ιωάννα Στεριώτου, 1998, 11, 24, Ιωάννα Στεριώτου, 2003, 241-283, Ιωάννα Στεριώτου, 2004, 263- 303).

Μέσα από το έργο των σημαντικότερων στρατιωτικών μηχανικών παρατηρούνται οι εφαρμογές των μεγάλων ή μικρότερων τεχνικών, αμυντικών έργων στην Κρήτη και στις υπόλοιπες

βενετικές αποικίες στον ελλαδικό χώρο, από τον 16ο έως και τον 18ο αιώνα. Βάση των πληροφοριών είναι πάντοτε το αρχαιακό υλικό, τα σχεδιαγράμματα και οι τεχνικές αναφορές που βρίσκονται στα Κρατικά Αρχεία και τις Βιβλιοθήκες της Βενετίας. Είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί πως εφάρμοσαν τις νέες τεχνικές της οχυρωματικής από αποικία σε αποικία, από φρούριο-πόλη σε φρούριο-πόλη, όπου οι στρατιωτικές ανάγκες το επέβαλαν.

Η αναφορά αρχίζει από τον *Giano da Campofregoso* και τον *Gabriele Tadino da Martinengo*, τους μηχανικούς οι οποίοι στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα ασχολήθηκαν και έβαλαν τις βάσεις στη χάραξη του νέου οχυρού περιβόλου του Χάνδακα, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένα σημεία του. Ο *Tadino da Martinengo* το 1520, ενώ είχε προγραμματίσει να πάει στην Κύπρο, προσκλήθηκε στον Χάνδακα, όπου μαζί με τον *Giano da Campofregoso* κατασκεύασαν τον μεγάλο στρογγυλό πύργο (*torrione*), ο οποίος τελικά ενσωματώθηκε στον μεταγενέστερο κανονικό προμαχώνα που φέρει το όνομά του (*Martinengo*). Στη συνέχεια ο *Tadino* έφυγε από την Κρήτη και πήγε στη Ρόδο, λίγο πριν τη μεγάλη και τελευταία πολιορκία της πόλης της Ρόδου, πριν την κατάληψή της από τους Οθωμανούς το 1522. Στη Ρόδο, με καινοτόμες παρεμβάσεις και κατασκευές συνετέλεσε στη βελτίωση κρίσιμων τομέων του οχυρού περιβόλου (Ιωάννα Στεριώτου, 1992, 84-85, 134, Ιωάννα Στεριώτου, 1998, 11, 24, G. Perbellini, 1973, 7-64, G. Perbellini, 1987, 193-225).

Στη συνέχεια ο μεγάλος *maestro* της Βερόνας αρχιτέκτονας *Michele Sanmicheli* έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο. Η Βενετία τον διόρισε γενικό επιθεωρητή οχυρώσεων και πυροβολικού όλης της επικράτειάς της, από το 1535. Την περίοδο που οι επιχειρήσεις του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη, ο *Michele Sanmicheli* περιόδευσε το 1538 στη Δαλματία, στην Κέρκυρα και στην Κρήτη. Θεωρείται ότι έθεσε τα θεμέλια του προμαχωνικού συστήματος στην Ελλάδα, στις οχυρώσεις των περιοχών αυτών, εφαρμόζοντας την πρώτη ολοκληρωμένη μορφή του πενταγωνικού προμαχώνα, με τα ευθύγραμμα «πλευρά». Λαμπρό παράδειγμα είναι τα τείχη του Χάνδακα στην αρχική, πρώτη φάση, όπως αυτή διαγράφεται στα πρώτα χρονολογημένα σχεδιαγράμματα από τα βενετικά αρχεία. Αυτήν ακριβώς την περίοδο πρότεινε, πλην του Χάνδακα, νέα σχέδια και κατασκευαστικά προγράμματα για τον οχυρό περίβολο του Ρεθύμνου και εκείνων των Χανίων, με σκοπό να καλυφθούν αμυντικά με νέες, σύγχρονες για την εποχή οχυρώσεις τα προάστια που είχαν ήδη αναπτυχθεί σε κανονικές πόλεις, έξω από τα μεσαιωνικά τείχη των τριών μεγαλύτερων πόλεων του νησιού.

Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι στην Κέρκυρα ο *M. Sanmicheli* σχεδίασε και κατασκεύασε τους δύο προμαχώνες του Παλιού Φρουρίου προς την *contrafossa*, όπου ανοίγεται η κύρια πύλη. Ταυτόχρονα οργάνωσε με προμαχώνες ολόκληρο τον οχυρό περίβολο που περιέβαλε όλα τα προάστια, εξασφαλίζοντας την άμυνα της ανεπτυγμένης πλέον πόλης της Κέρκυρας από τη μια πλευρά της θάλασσας, τη νότια έως τη βόρεια, όπου ενισχυόταν και με το ισχυρότατο Νέο Φρούριο (Ioanna Steriotou, 2008, 81-90).

Ένα άλλο θέμα που αντιμετώπισε ο *M. Sanmicheli* ήταν ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας αρκετών στρατιωτικών έργων του, όπως ήταν οι μεγάλες πύλες στα φρούρια που σχεδίαζε και συγκεκριμένα των όψεων των πυλών που ήταν στραμμένες προς το εσωτερικό των πόλεων, όπως η Πύλη Ιησού στον Χάνδακα. Άλλοι μελετητές αποδίδουν στον *Sanmicheli* και

τους συνεχιστές του μόνο την Πύλη του Παντοκράτορα (δηλαδή τη Χανιόπορτα) στα τείχη του Χάνδακα.

Ο ίδιος χαρακτήρας παρατηρείται και στις κύριες πύλες των οχυρών περιβόλων των Χανίων και του Ρεθύμνου, ήδη κατεδαφισμένων ή πολύ κατεστραμμένων εδώ και πολλές δεκαετίες. Δεν είναι αποδεδειγμένο αν ακολούθησαν προτάσεις του Sanmicheli, ή των συνεχιστών του, σίγουρα όμως ο σχεδιασμός τους πρέπει να έχει επηρεαστεί από τις αρχές της δικής του σχολής.

Την ίδια περίοδο επίσης, προτάθηκαν και από τους συνεχιστές του Sanmicheli κυρίως τους δύο ανηψιούς του Gian Girolamo Sanmicheli και Luigi Brugnoti, σημαντικά οχυρωματικά έργα ειδικά στην Κρήτη, φρούρια σε νησίδες που εξασφάλιζαν τον έλεγχο της εισόδου ασφαλών φυσικών λιμένων και κόλπων (Γραμβούσα, Σούδα, Σπιναλόγκα), ή σε σημαντικά σημεία των παραλίων της (Παλαιόκαστρο Χάνδακα, Παλαιόκαστρο Σητείας, στη νήσο Γαύδο και αλλού).

Το έργο του Michele Sanmicheli συνεχίστηκε από σπουδαίους μηχανικούς που υπηρέτησαν τη Γαληνοτάτη και πάλι στην Κρήτη. Κυρίως η αναφορά γίνεται για τον ανιψιό του Gian Girolamo Sanmicheli κατά τη δεκαετία του 1540, ο οποίος στη συνέχεια πέρασε στην Κύπρο, όπου πέθανε το 1559 στην Αμμόχωστο (G. Perbellini, 1973, 7-64, G. Perbellini, 1987, 193-225, G. Perbellini, 2011, 30-59).

Ένας άλλος πολύ σημαντικός μηχανικός που έδρασε στην Κρήτη και σε όλη την επικράτεια της Βενετίας, ήταν ο Giulio Savorgnano, ο οποίος ήταν ο κύριος συντελεστής του τελικού σχεδιασμού των καρδιόσχημων προμαχώνων του Χάνδακα, με τα «πλευρά» που αποτελούνται από την «χαμηλή πλατεία» σε εσοχή, προστατευμένη από το προεξέχον καμπύλο τμήμα, το orecchione. Αλλά και στις κύριες, εσωτερικές όψεις των πυλών έδωσε έναν μνημειακό χαρακτήρα, με στοιχεία αστικής αρχιτεκτονικής, όπως στην πύλη του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα (ήδη κατεδαφισμένης από το 1917). Τον σχεδιασμό της τελευταίας σχεδόν αντέγραψε αμέσως μετά και στην Πύλη της Αμμοχώστου των τειχών της Λευκωσίας. Η προσφορά του στην κατασκευή των οχυρωματικών έργων της Κρήτης χαρακτηρίστηκε πολύ θετική τόσο από τους τότε διοικητές του νησιού, όσο και από τους μεταγενέστερους μελετητές, όχι μόνο για την ταχεία πρόοδο των εργασιών αλλά και για την οικονομικότερη διαχείριση της κατασκευής τους (Στεριώτου, 1998, 24-25).

Για το πόσο σημαντική προσωπικότητα ήταν στον τομέα του, αποδεικνύεται από τα ακόλουθα σύντομα βιογραφικά στοιχεία της δράσης του. Ο Giulio Savorgnano διέτρεξε μετακινούμενος επί σειρά ετών ολόκληρη την επικράτεια της Βενετικής Δημοκρατίας, κυρίως δε το «Κράτος της Θάλασσας» (Stato da Mar). Τον Οκτώβριο του 1532 βρέθηκε στη Βενετία μετά από πρόσκληση της Γερουσίας· τον Οκτώβριο του 1539 στάλθηκε με τον αδελφό του Marcantonio στο Cattaro (σημερινή πόλη Κότορ του Μαυροβουνίου) και το 1540 ονομάστηκε γενικός διοικητής της φρουράς (fanteria della guardia) στη Zara (σημερινή πόλη Ζαντάρ της Κροατίας). Το 1546 έφυγε για την Κέρκυρα με το αξίωμα του γενικού προνοητή για τις οχυρώσεις. Το 1562 με εντολή της βενετικής Γερουσίας αναχώρησε για την Κρήτη ως διοικητής των οχυρωματικών έργων του νησιού, όπου έμεινε μέχρι το 1566. Στη συνέχεια στάλθηκε στη Λευκωσία με εντολή να σχεδιάσει και να επιβλέψει την κατασκευή των νέων τειχών της πρωτεύουσας της Κύπρου.

Το 1566 επέστρεψε για λίγο στη Δαλματία. Το 1567 ολοκλήρωσε την κατασκευή των οχυρώσεων της Λευκωσίας (Nicosia) στην Κύπρο, ένα από τα σημαντικότερα φρούρια της Γαληνοτάτης στην Ανατολή. Μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1571) ασχολήθηκε με τις οχυρώσεις του Lido (San Nicolo και Malamocco) στη Βενετία, ενώ συμμετείχε και στην περίφημη ναυμαχία της Ναυπάκτου (Leranto, Οκτώβριος 1571). Τελευταίο αλλά και λαμπρότερο δημιούργημα της καριέρας του ως στρατιωτικού μηχανικού υπήρξαν οι οχυρώσεις της Palmanova (1593). Ο Giulio Savorgnano, μαζί με τον Michele Sanmicheli και τον Bonaiuto Lorini είναι μία από τις κυριότερες προσωπικότητες που κυριαρχούν στον τομέα της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής του 16ου αιώνα.

Ορισμένες πληροφορίες για έναν άλλο σπουδαίο μηχανικό του 16ου αιώνα, τον Latino Orsini ή Orsini di Lamentana, αξίζει να αναφερθούν. Όσο ο πόλεμος της Κύπρου βρισκόταν σε εξέλιξη, ο Latino Orsini έφυγε από τη Ρώμη τον Ιούνιο του 1570 και την επόμενη χρονιά ονομάστηκε διοικητής (φρούραρχος) του Χάνδακα. Το 1572 επέστρεψε στην Κρήτη με το αξίωμα του στρατιωτικού διοικητή (governatore) όλου του νησιού. Ο Latino Orsini πίστευε ότι οι αμυνόμενοι έπρεπε να σταματήσουν τον εχθρό, όσο ήταν δυνατόν, πέραν της ζώνης της τάφρου και η κατασκευή των υπογείων στοών, των «κουνελότρυπων», στην τάφρο του Χάνδακα έγινε στα πλαίσια της εφαρμογής αυτής της αρχής. Παράλληλα επινόησε και άλλες μεθόδους αντιμετώπισης εχθρικών αποβάσεων στις χερσαίες ζώνες των περιοχών όπου γινόταν επίθεση. Ο Latino Orsini ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα στην στρατιωτική οργάνωση του νησιού, όπως αναφέρεται πολλές φορές στις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες αναφορές διαφόρων Βενετών αξιωματούχων της εποχής εκείνης. Εκτός από την ανάμειξή του στην κατασκευή της Φορτέτζας του Ρεθύμνου, άρχισε την κατασκευή του φρουρίου της Σούδας, έδωσε τους πρώτους σχεδιασμούς των φρουρίων της Γραμβούσας, της Τουρλουρού και του Παλαιοκάστρου του Χάνδακα, φρόντισε δε να γίνουν οι υπόγειοι «υπόνομοι» στην τάφρο των τειχών του Χάνδακα (cunicoli) (Ιωάννα Στεριώτου, 1998, 32).

Η συνέχεια της αναφοράς στις πορείες των στρατιωτικών μηχανικών που υπηρέτησαν τη Γαληνοτάτη, κυρίως στην Κρήτη, διαγράφεται μέσα από το ιστορικό της κατασκευής των φρουρίων με προμαχώνες. Sforza Pallavicini, Girolamo και Nestore Martinengo είναι μερικά επί πλέον ονόματα των στρατιωτικών μηχανικών που συναντώνται συχνά στις αναφορές και στις εκθέσεις των Βενετικών Αρχείων για τις οχυρώσεις της Κρήτης (Ιωάννα Στεριώτου, 1998, 25, 31, 47).

Επίσης το Α' μισό του 17ου αιώνα, ένας άλλος σπουδαίος μηχανικός που υπηρέτησε τη Βενετία στην Κρήτη, και αλλού, ήταν ο Francesco Basilicata, ο οποίος απασχολήθηκε σε διάφορα δημόσια έργα, κυρίως ύδρευσης, λιμανιών, αλλά και οχυρώσεων.

Φτάνουμε λοιπόν στην περίοδο του μεγάλου Κρητικού πολέμου που άρχισε το καλοκαίρι του 1645. Είναι αυτονόητο ότι στη δύσκολη αυτή περίοδο, η συμμετοχή των στρατιωτικών μηχανικών ήταν καθοριστική, αλλά και τα οχυρωματικά έργα αποτέλεσαν τον ουσιαστικότερο τομέα δράσης και ενεργειών της Γαληνοτάτης. Διευθετήθηκαν συμπληρωματικά έργα στις οχυρώσεις των τριών πόλεων της Κρήτης ή στην κατασκευή νέων εξ ολοκλήρου αμυντικών κατασκευών. Κατά την πολύχρονη πολιορκία του Χάνδακα (1647-1669) αναπτύχθηκε

η οχυρωματική τεχνική εκτός της κύριας τάφρου στην εξοχή, με την κατασκευή σειράς μεμονωμένων οχυρωμάτων γύρω από αυτήν, οχυρωμάτων που συνετέλεσαν κι αυτά στην εξέλιξη των γεγονότων της φοβερής εκείνης πολιορκίας. Ταυτόχρονα όμως αναπτύχθηκε η μέθοδος των «ανθυπονομεύσεων» (contramine) σε τέτοιο βαθμό ώστε να αναφέρεται ότι η πολιορκία του Χάνδακα ήταν ένας αγώνας που κρίθηκε, κυρίως, στις στοές των λαγουμιών κάτω από τη γη (Ioanna Steriotou, 2014, 177-194).

Αδιάψευστοι μάρτυρες της υψηλής αυτής τεχνικής, η οποία αναπτύχθηκε από τους επιτελείς και τους μηχανικούς της Βενετίας είναι τα ακριβέστατα σχέδια των οχυρώσεων της Κρήτης, αλλά και άλλων περιοχών που έγιναν στόχος των Οθωμανών μέσα στον 17ο αιώνα – σχέδια που απεικονίζουν πολιορκίες, ναυμαχίες, τοπογραφικά οχυρωμένων πόλεων, με τις ευρύτερες περιοχές τους, κατασκευαστικά σχέδια μεμονωμένων οχυρών και επί μέρους αμυντικών έργων. Οι υπεύθυνοι των έργων μηχανικοί, όχι μόνον Ιταλοί αλλά και από την υπόλοιπη Ευρώπη, υπήρξαν οι κύριοι συντελεστές στην εφαρμογή της στρατιωτικής οργάνωσης της Βενετίας στις περιοχές που ακόμη κατείχε.

Στοιχεία για μηχανικούς έχουμε επίσης από τη μεγάλη πολιορκία του Χάνδακα. Αναφέρουμε καταρχήν τον Γάλλο υπότη Filippo Besseti di Verneda, ο οποίος υπηρέτησε ως ανώτατος μηχανικός του Χάνδακα, επιθεωρητής των οχυρώσεων και του πυροβολικού από την αρχή της πολιορκίας έως το τέλος της. Είχε τη γενική εποπτεία και τον συντονισμό όλων των έργων της ενίσχυσης και επισκευής των οχυρώσεων της πόλης, αλλά και των υπόγειων στοών των ανθυπονομεύσεων, μέχρι την τελευταία φάση της πολιορκίας εκείνης. Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς υπηρέτησε στην Κέρκυρα, όπου το 1682 ενίσχυσε την άμυνα της πόλης με μια δεύτερη γραμμή οχυρωμάτων, πέραν της τάφρου προς την ενδοχώρα. Στη συνέχεια ακολούθησε τον Φραγκίσκο Morosini στην εκστρατεία του κατά της Πελοποννήσου, συμμετέχοντας ως μηχανικός στην πολιορκία και την κατάληψη της Κορώνης το 1685, αλλά και σε όλη την εκστρατεία του Morosini στην υπόλοιπη Πελοπόννησο (Ιωάννα Στεριώτου, 1998, 90).

Ένα πλήθος όμως και άλλων μηχανικών, διαφόρων εθνικοτήτων, βρίσκονταν στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης εκείνη την περίοδο της μεγάλης πολιορκίας του Χάνδακα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα ονόματα: Nicolò Zeno, Francesco de Wert (εξωτερικά οχυρώματα Χάνδακα, 1646), Zeno Lorenzo, Este d'Almerico, Castellani, Gian Giacomo Quadrupiani, Alessandro Locatelli, Giovanni Florio, Francesco Querini, Girolamo Querini, Carlo Vanelli, Serravalle. Πολλοί από αυτούς πληγώθηκαν ή άφησαν την τελευταία τους πνοή πάνω στα τείχη του Χάνδακα, όπως μαρτυρούν τα ημερολόγια εκείνης της εποχής.

Συμπερασματικά, από το σύνολο των στρατιωτικών μηχανικών, οι οποίοι υπηρέτησαν τη Βενετία, σημαντικότερο ρόλο έπαιξαν εκείνοι που δούλεψαν κυρίως στην Κρήτη, στην Κέρκυρα, καθώς και σε άλλες πόλεις-λιμάνια της επικράτειάς της στον ελλαδικό χώρο. Οι μηχανικοί αυτοί ήταν από τα μεγαλύτερα ονόματα της Ιταλίας, αλλά και της Ευρώπης, ιδίως τον 17ο αιώνα, πρωτοπόροι στην αστική, αλλά κυρίως στη στρατιωτική αρχιτεκτονική. Η συμβολή τους στην εξέλιξη της οχυρωματικής τεχνικής και στην ανάπτυξη των φρουρίων με προμαχώνες, ακριβώς αυτή την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν καθοριστική, όχι μόνο στο κράτος της Βενετίας ή την ιταλική χερσόνησο, αλλά σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο παράρτημα αυτό αναφέρονται τρία σχεδιαγράμματα των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Χάνδακα, τα οποία δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Από τους ερευνητές που έχουν παρουσιάσει τη σειρά των σχεδίων, στα οποία περιλαμβάνονται και τα τρία προαναφερόμενα, αποδίδονται στον ανηψιό του Michele Sanmicheli, τον Gian Girolamo Sanmicheli. Είναι σημαντικά γιατί στα αρχεία της Βενετίας δεν έχουν προς το παρόν ανακαλυφθεί σχεδιαγράμματα που να προτάθηκαν, ή να σχεδιάστηκαν από τους Sanmicheli. Για τον λόγο αυτό πρέπει τουλάχιστον να γίνει μια πρώτη παρουσίασή τους.

Η σειρά των σχεδιαγραμμάτων προέρχεται από σχετικό Αρχείο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Treviso. Αφορούν φρούρια που κατασκευάστηκαν σε όλη την επικράτεια της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Η αρίθμηση των τριών σχεδίων είναι από τον πλήρη κατάλογο της προαναφερθείσας δημοσίευσης. Οι τίτλοι τους είναι ακριβής μετάφραση από το πρωτότυπο.

(“Fortezze Veneziane dall’ Adda all’ Egeo. Le difese della Republica di Venezia nei disegni della Biblioteca Comunale di Treviso (secoli XVI-XVIII)”, Stefano Tosato (επιμ.), 2008, 168-175)

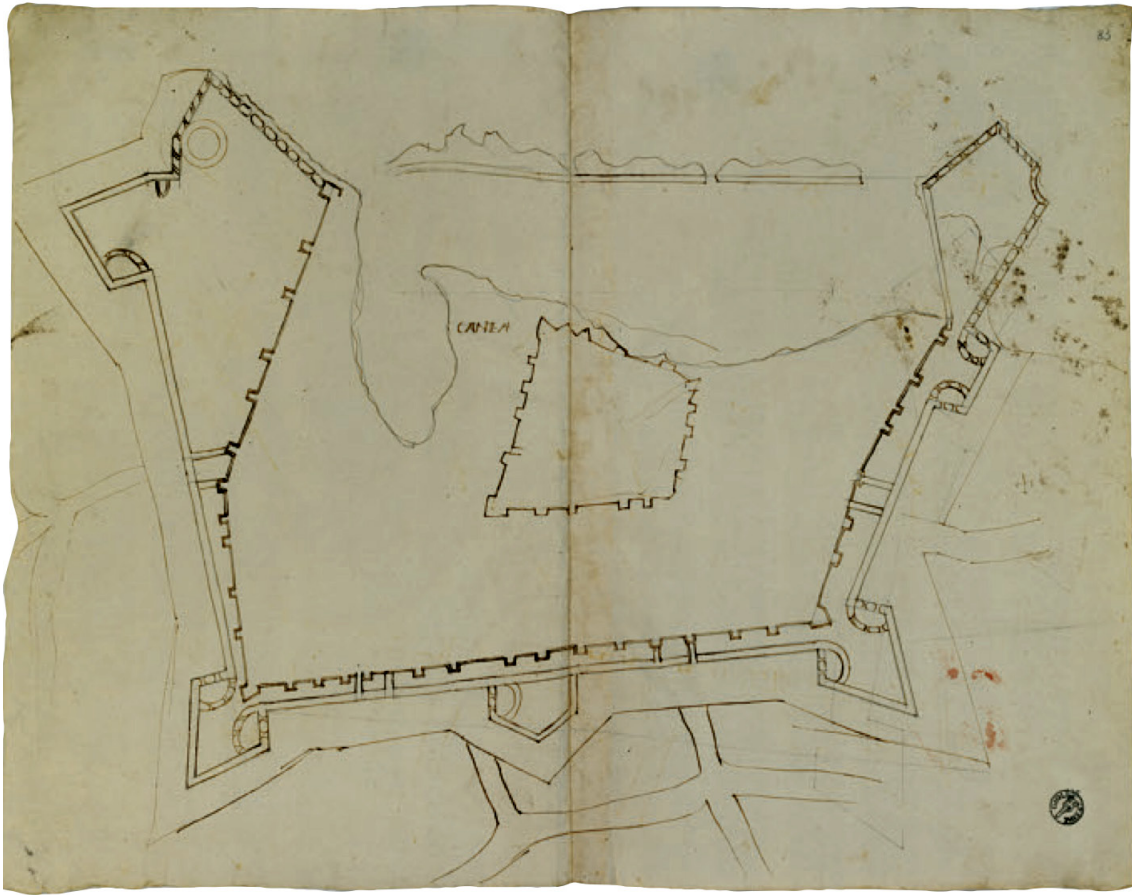
NO 65. CANEA (ΕΙΚ. 1)

Τίτλος: Σχεδιάγραμμα του κάστρου και των τειχών της μεσαιωνικής πόλης των Χανίων, με το σχέδιο-πρόταση του νέου οχυρού, αναγεννησιακού προμαχωνικού περιβόλου, αποτελούμενου από τέσσερις προμαχώνες με αιχμή και μια riattaforma, με ευθύγραμμο πλευρά κάθετα στις κορτίνες, χαρακτηριζόμενες (οι κορτίνες) από επιπρομαχώνες στο μέσον (της έκτασής τους).

Συντάκτης του σχεδίου δεν αναφέρεται, αλλά από τα συσχετιζόμενα στοιχεία της σειράς αποδίδεται στον μηχανικό Gian Girolamo Sanmicheli. Χρονολογία σύνταξης του σχεδίου δεν αναφέρεται, υπολογίζεται όμως ότι είναι περίπου το 1548-1549. Δεν αναγράφεται υπόμνημα επί του σχεδίου ούτε άλλη ένδειξη, παρά μόνο η λέξη CANEA. Ο βορράς είναι στραμμένος προς τα επάνω. Είναι σχέδιο πάνω σε χαρτί, με πέννα και μελάνι σε χρώμα σέπιας. Οι διαστάσεις του φύλλου του σχεδίου, είναι 58,5 × 44,0 εκ. Αναφέρεται ότι η αρχική προέλευση είναι από τη συλλογή Fondo Jacopo Capitanio (1853). Τέλος αναφέρονται και όλες οι σχετικές παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία.

Παρατηρούμε, εκτός από την υπάρχουσα κατάσταση με την απεικόνιση των τειχών του Καστέλλο (του μεσαιωνικού, πρωτοβυζαντινού κατά Μιχ. Ανδριανάκη οχυρού οικισμού), και μια χάραξη οχυρού, μεσαιωνικού περιβόλου στην πεδινή περιοχή της πόλης των Χανίων, όπου αργότερα αναπτύχθηκε η βενετσιάνικη πόλη. Ο δεύτερος μεσαιωνικός περίβολος αποτελείται από ορθογωνικούς πύργους, με ευθύγραμμο μεσοπύργια, χωρίς άλλες λεπτομέρειες, π.χ. ανοίγματα πυλών.

Έξω από αυτόν τον περίβολο παρατηρούμε την πρώτη πρόταση χάραξης του προμαχωνικού περιβόλου της πόλης, με τους τέσσερις προμαχώνες και την riattaforma στο μέσον της νότιας μεγάλης κορτίνας, με «πλευρά» κάθετα στις κορτίνες. Χαρακτηριστική είναι η χάραξη των «χαμηλών πλατειών» (κανονιοστασίων) στα «πλευρά», σε σχήμα τμήματος έλλειψης. Επίσης χαρακτηριστική είναι η πρόταση-χάραξη της ολοκλήρωσης του περιβόλου στη ΒΔ πλευρά, που κατέληξε τελικά στο «ριβελλίνο» του λιμανιού (τον Φιρκά).

Εικ. 1. Σχεδιάγραμμα του κάστρου και των τειχών της μεσαιωνικής πόλης των Χανίων, με το σχέδιο-πρόταση του νέου οχυρού περιβόλου με προμαχώνες.

Αξίζει να σημειωθεί η ομοιότητα της χάραξης των «χαμηλών πλατειών» που υπάρχει με την αντίστοιχη «χαμηλή πλατεία» στον προμαχώνα του Gritti ή S. Salvatore των Χανίων, όπως έχει διασωθεί και αποκατασταθεί. Είναι ένα σχέδιο που δεν εφαρμόστηκε στο σύνολό του, αλλά διατήρησε τις πρωταρχικές χαράξεις και κατασκευές από την εποχή των Sanmichele, ενώ οι συνεχιστές του έργου τους ολοκλήρωσαν τον οχυρό περίβολο των Χανίων, όπως έχει διασωθεί μέχρι τις μέρες μας, σε πολύ μεγάλο ποσοστό.

NO 67. RETTIMO (ΕΙΚ. 2)

Τίτλος: Σχεδιάγραμμα της πόλης του Ρεθύμνου, με τη μεγάλη Φορτέτζα με προμαχώνες της ύστερης περιόδου του 16ου αιώνα, που κυριαρχεί από τα βόρεια στο ακρωτήριο (όπου η παλιά πόλη) και με το αστικό κέντρο οχυρωμένο από ένα παλιό τείχος, χαρακτηριζόμενο μόνο από έναν μοναδικό προμαχώνα με αιχμή, στη (ΝΑ) γωνία.

Πάνω στο σχέδιο αναγράφεται η ένδειξη ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ, μέσα στον χώρο της Φορτέτζας. Ο σχεδιαστής είναι άγνωστος. Η χρονολογία δεν αναγράφεται, υπολογίζεται όμως ότι είναι των αρχών του 17ου αιώνα.

Εικ. 2. Σχεδιάγραμμα της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου, με τη μεγάλη Φορτέτζα του 16ου αιώνα, στο ακρωτήριο που κυριαρχεί από τα βόρεια, ενώ την πόλη περικλείει ένα απλό, παλιότερο τείχος.

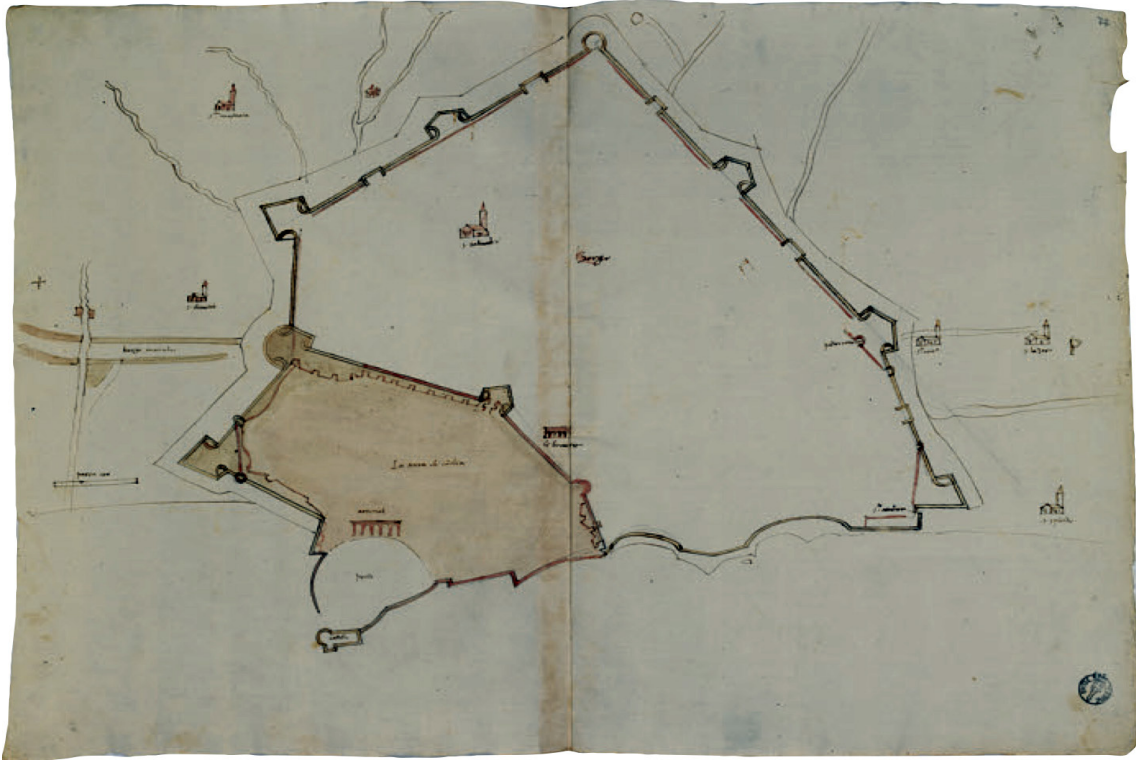
Πάνω στο σχέδιο επίσης, σε πλαίσιο, είναι γραμμένο το ακόλουθο υπόμνημα (μεγαλογράμματο).

A. BALUARDO DI SANTA LUCIA / B. BALUARDO DEL RASTELLO / C. BALUARDO DI S. ELIA / D. PORTA / E. S. MARIA / G. PORTELLO / HH. SPIANATA / II. INCASATO DELLA CITTA / LM. MURAGLIA VECCHIA DELLA CITTA / N. ALLOGGIAMENTI DE STRADIOTI CHE DEVONO CAMINARE ALL INTORNO DI TUTTO IL BALOVARDO VECCHIO / OO. MONTE DI SANTO ATANASIO CHE BATTE LA FORTEZZA / P. PORTO

Άλλες ενδείξεις δεν υπάρχουν γραμμένες πάνω στο σχέδιο. Οι διαστάσεις του φύλλου είναι 69,2 × 47,6 εκ. Είναι σχέδιο με πένα, μελάνι καφέ και σέπια, με χρωματισμούς από ακουαρέλλα, ενώ υπάρχουν και επιζωγραφίσεις με χρυσό. Αναφέρεται ότι η αρχική προέλευση είναι από τη συλλογή Fondo Jacopo Caritaniao (1853). Τέλος αναφέρονται και όλες οι σχετικές παραπομπές σε βιβλιογραφία.

Στο σχέδιο δεν παρουσιάζονται κάποια σημαντικά, νέα στοιχεία. Στον οχυρό περίβολο της πόλης (της παλιάς) παρατηρείται ο προμαχώνας της Αγ. Βαρβάρας με μια σειρά των καταλυμάτων των *stradioti*, στην εσωτερική του πλευρά. Φαίνεται ότι δεν είχε ακόμη συμπληρωθεί η κατασκευή των υπολοίπων καταλυμάτων, στο νότιο μέτωπο του προμαχώνα, και τούτο είναι στοιχείο που προσδιορίζει χρονολογικά το σχέδιο αυτό. Επίσης ο προμαχώνας της Santa Veneranda, δίπλα στην κύρια πύλη του χερσαίου τείχους, την Πύλη Guora, απεικονίζεται ως να είναι μισοκατεδαφισμένος.

Εικ. 3. Σχεδιάγραμμα των τειχών της πόλης του Χάνδακα, με τη χάραξη του υπάρχοντος μεσαιωνικού περιβόλου και πρόταση για τη συμπλήρωση του νεότερου, μεγάλου περιβόλου με προμαχώνες.

Επίσης στη Φορτέτζα, η χάραξη του περιβόλου της είναι η γνωστή, χωρίς κανένα νέο στοιχείο. Τέλος, η συμβολική χάραξη των οικοδομικών τετραγώνων μέσα στην παλιά πόλη είναι στοιχειώδης.

NO 68. CANDIA (ΕΙΚ. 3)

Τίτλος: Σχεδιάγραμμα των τειχών της πόλης του Χάνδακα, με τη χάραξη του μεσαιωνικού περιβόλου και μια πρόταση για τη συμπλήρωση του μεγάλου (ευρέος) περιβόλου με τους προμαχώνες αναγεννησιακής περιόδου, με τους μεγάλους προμαχώνες με αιχμή, με ευθύγραμμα «πλευρά», κάθετα στις μεγάλες κορτίνες, που χαρακτηρίζονται από την παρουσία των επιπρομαχώνων στο μέσον του μήκους τους. Ο συντάκτης του σχεδίου δεν αναφέρεται, αποδίδεται όμως στον Gian Girolamo Sanmicheli. Η χρονολογία δεν αναφέρεται, υπολογίζεται ότι είναι περίπου το 1548-1549.

Υπόμνημα δεν υπάρχει, αλλά πάνω στο σχέδιο αναγράφονται οι παρακάτω ενδείξεις: *Santa Anastasia / S. dimitri / borgo marula / S. Salvador / Borgo / pantocratore / Santo / S. lazaro / La terra di candia / le beccarie / arsenal / porto / Santo andrea / S. Spirito.*

Το σχέδιο είναι πάνω σε χαρτί με πέννα και μελάνι σε χρώμα σέπιας, με ορισμένες γραμμές χαραγμένες με μολύβι και με χρωματισμούς από ακουαρέλλα. Ο βορράς είναι στραμμένος προς τα κάτω. Οι διαστάσεις του φύλλου είναι 58,9 × 44,0 εκ. Αναφέρεται ότι η αρχική προέλευση

είναι από τη συλλογή Fondo Jacopo Capitano (1853). Τέλος αναφέρονται και όλες οι σχετικές παραπομπές σε βιβλιογραφία.

Η πρώτη σημαντική παρατήρηση είναι ότι συσχετιζόμενο με το σχεδιάγραμμα, το αποδιδόμενο στον Zuanne Magagnatto (Βενετία, Βιβλιοθήκη Marciana, 1557-59), δείχνει τις ίδιες προτάσεις χάραξης του νέου προμαχωνικού περιβόλου Χάνδακα. Σε αυτό επιπλέον παρατηρούμε την πρόταση δίπλα στον εσωτερικό μεσαιωνικό περίβολο του Χάνδακα, αλλά και στον νέο του 16ου αι., με σαφή χαρακτηριστικά της σχολής των Sanmicheli: δηλαδή ευθύγραμμο «πλευρά», προμαχώνες σε σχήμα riattaforma, με εσωτερικές χαμηλές πλατείες (σε μορφή καζαμάττας), όπως έχει διασωθεί στο νότιο πλευρό του προμαχώνα του San Salvatore των Χανίων.

Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι διακρίνονται προτάσεις χάραξης των πρώτων συμπληρωματικών έργων βελτίωσης της άμυνας του Χάνδακα, γύρω από τα προάστια, όπως είχαν αναπτυχθεί έξω από την μεσαιωνική πόλη. Τα σημεία αυτά είναι: στον προμαχώνα της Σαμπιονάρας, στο ΒΑ σημείο του μεσαιωνικού περιβόλου, οι συνδέσεις στο σημείο της μεταγενέστερης riattaforma rovescia, ο στρογγυλός πύργος (torrione) από την περίοδο του Gabriele Tadino da Martinengo (δεκαετία 1520) και που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στον κανονικό προμαχώνα Martinengo. Τέλος, διακρίνεται η χάραξη ενός νέου τείχους στον βορειοδυτικό νέο περίβολο, από τον προμαχώνα του Αγ. Ανδρέα έως εκείνον του Παντοκράτορα.

Γενικά δεν γνωρίζουμε εάν υλοποιήθηκαν όλες οι νέες χαράξεις για την καλύτερη άμυνα της πόλης του Χάνδακα, ενώ αυτό είναι σαφές μόνο στον προμαχώνα Martinengo αλλά και στο βόρειο πλευρό του προμαχώνα Παντοκράτορα. Επίσης είναι ενδιαφέρουσες οι ενδείξεις που αναγράφονται σε δημόσια κτίρια, κυρίως εκκλησίες και μοναστήρια, εντός και εκτός τειχών, όπως ήδη προαναφέρθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gianni Perbellini (1973), "Le Fortificazioni di Cipro dal X al XVI secolo", *Rivista dell'Istituto Italiano dei Castelli*, Roma (1973), 7-64.
- Gianni Perbellini (1987), «Le fortificazioni del Regno di Cipro nello Stato Veneto (X-XVI sec.)», *Δελτίο της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*, Λευκωσία (1987), 193-225.
- Gianni Perbellini (2011), "La città fortificata di Famagusta", Gianni Perbellini (επιμ.), *QUADERNI del Centro di documentazione sulle architetture militari di Forte Marghera*, "Marco Polo System", ediz. BIBLION, Venezia, 30-59.
- Ιωάννα Στεριώτου (1992), *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, τ. Α΄- Β΄, Αθήνα, Υπ. Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 49, έκδ. του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ιωάννα Στεριώτου (1998), *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αιώνα). Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχαιακές πηγές*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Ιωάννα Στεριώτου (2003), «Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο Κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, τ. 33, Βενετία (2003), 241-283.
- Ιωάννα Στεριώτου (2004), «Η άμυνα της Βενετίας στο Ιόνιο κατά την εκστρατεία του Francesco Morosini (1684-1697): τα φρούρια των νησιών και η στρατηγική σημασία των θαλάσσιων διαδρομών προς την ηπειρωτική ακτή», Elias Beriatos - Evangelos Livieratos (επιμ.), *Adrionian, Extrema – Proxima, Visions*,

echoes, maps & routes, Thessaloniki, National Centre for Maps and Cartographic Heritage – National Map Library, Θεσσαλονίκη, 263-303.

Ioanna Steriotou (2008), “The bastioned fortress in Greek territories under the influence of Vauban”, *Scientific Bulletin - Europa Nostra*, no 62, The Hague (2008), 81-90.

Ioanna Steriotou (2014), “The underground defences in the fortifications of XVI-XVII centuries in Greece”, *Scientific Bulletin – Europa Nostra*, no 66-67, The Hague (2014), 177-194.